

СРПСКИ  
МОЛИТВЕНИК

СПОМЕНИЦА  
МИЛАНУ РЕШЕТАРУ







СРПСКИ МОЛИТВЕНИК. СПОМЕНИЦА МИЛАНУ РЕШЕТАРУ  
1512–1942–2012



ACADEMIA SCIENTIARVM ET ARTIVM SERBICA

SECTIO LINGVISTICA AC LITTERARIA

---

FVNDATIO „GEORGIVS ZEČEVIĆ“ AD CYRILLICI ABECEDARII VSVM  
TVENDVM AVGENDVMQVE

EVCHOLOGION SERBICVM  
MEMORIAE MILAN REŠETAR  
1512–1942–2012

Acceptum in Sectionis linguisticae ac litterariae conventu x,  
qui habebatur die xxvii mensis Decembris, anno mmxvi,  
auctoribus Predrag Piper et Jasmina Grković-Major,  
illis Academiae sodalibus

Ediderunt

JASMINA GRKOVIĆ-MAJOR

VIKTOR SAVIĆ

BELGRADI

MMXVI

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ОДЕЉЕЊЕ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

---

ФОНД „ЂОРЂЕ ЗЕЧЕВИЋ“ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ И ЗАШТИТУ  
ЋИРИЛИЧКОГ ПИСМА

СРПСКИ МОЛИТВЕНИК  
СПОМЕНИЦА МИЛАНУ РЕШЕТАРУ  
1512–1942–2012

Примљено на X скупу Одељења језика и књижевности,  
од 27. децембра 2016. године, на основу реферата академика  
Предрага Пипера и академика Јасмине Грковић-Мејџор

Уредници  
ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЏОР  
ВИКТОР САВИЋ

БЕОГРАД  
2016





*W. H. H. H.*

Милан Решетар (Фото: САНУ–Ф 270)



МИЛАН РЕШЕТАР

## ЛИКОВНИ УКРАС ШТАМПАНОГ ЋИРИЛИЧКОГ ДУБРОВАЧКОГ МОЛИТВЕНИКА ИЗ 1512. ГОДИНЕ

Од године 1469. када је Јован из Шпајера (*Speyer*) увео штампање књига у Венецији, она је постала центар у који су се са свих страна Европе окупљали радници на том пољу, тако да се током XV века може набројати преко 200 познатих млетачких штампара од којих су неки, као А. Мануцио (*Manuzio*) дошли до светског гласа подигавши штампање књига до високог степена савршенства.<sup>1</sup> Дубровачки ћирилички молитвеник штампан је у Венецији 1512. године,<sup>2</sup> у тренутку када се овај град налазио у тешкој политичкој и војној ситуацији. У то време је деловање Камбријске (*Cambrai*) лиге (1508–1523), основане да би се осујетиле превелике амбиције Млетачке републике, већ ушло у своју другу фазу, јер је 1510. папа Јулије II, један од оснивача ове лиге, променио савезништво, забринут због превеликог јачања Француза у Италији. Овај рат је Млетачку републику довео у тежак положај и она је морала да се трајно одрекне експанзионистичких циљева у Падској низији.<sup>3</sup> Неке млетачке земље је чак, 1512. и 1520. године окупирала француска војска. Ове догађаје и њихов утицај на области са друге стране Јадрана описује познати дубровачки историчар хуманиста, бенедиктинац, Лудовик Цријевић Туберон (1459–1527), истина, у делу објављеном тек 1790. године.<sup>4</sup>

Недаће нису зауставиле привредни, економски и културни живот овог великог града, мада су могле да проузрокују неке проблеме и промене плана. Издавач Молитвеника штампаног ћирилицом за потребе католичког богослужења прво је, као што је познато, имао договор са штампаром Јеронимом Сончином (*Hieronimo Soncino*)<sup>5</sup> Издавач, Франческо Ратков Мицаловић је, даље, са Пером Ђурковим Шушићем, јула 1511. склопио уговор о формирању друштва на неограничено време, у које је Мицаловић уложио свој рад (*personam suam*) и уговор склопљен са штампаром Јеронимом Сончином у Пезару 28. септембра 1510. године, по којем је овај требало да штампа Офичја свете Марије, јеванђеља, епистоле и монологе (*soliloquia*) светог Августина „in littera et idiomate serviano“, док је Шушић улагао 108 златних дуката. Мицаловић је имао обавезу да књиге које буде штампао Сончино транспортује и продаје у Дубровнику и по Србији (*in partibus Serviae*).

Требало је у ту сврху да отвори и држи дућан у Дубровнику. По томе што се у 108 дуката уложених од Шушића, рачунало 82 дуката у олову, могуће је да је Мицаловић требало да то олово употреби за резање и ливење ћириличких слова. Није познато зашто је, тек годину дана од како су Мицаловић и Шушић започели посао са штампаријом Сончино, објављена књига Офичиј свете Марије, штампана у Венецији код Ђорђа Русконија (*Giorgio Rusconi*) у августу 1512. године.<sup>6</sup> Други документ представља писану изјаву Ратковићеву од 18. септембра 1512. да два сандука књига „in idiomate sclavo“ донета у Дубровник, као и један сандук књига „in idiomate latino“ приспео пре тога, припадају породици његовог партнера Шушића. Трећа вест говори да је Мицаловић, пред свој пут у Србију, августа 1513. примио педесет примерака Офичја од Ђуре Шушића да их прода на путу. Посредно се дознаје да је цена једне књиге износила око 0,4 дуката.<sup>7</sup>

Не може се, за сада, утврдити како је дошло до одступања од уговора са Јеронимом Сончином. Породица која ће се касније назвати *Soncinos* побегла је из Шпајера у време када су, општим едиктом 1435. године, протерани Јевреји тог града. Уз помоћ Франческа Сфорце, војводе од Милана, населили су се у Сончину (*Soncino*), граду у северној Италији, узевши име тог града за своје породично име. Породица се у раним 1480-тим почела бавити штампом, ускоро проширивши посао у многе северне и средњоиталијанске градове, као и у Солуну и Цариграду. Штампали су

<sup>1</sup> Mirko Breyer, *Prilozi k starijoj književnoj i kulturnoj povjesti hrvatskoj*, Zagreb 1904, 2.

<sup>2</sup> Anica Nazor, *Hrvatski ćirilički molitvenik iz 1512. godine*, *Filologija* 62 (Zagreb 2014), 18.

<sup>3</sup> Slaven Bertoša, *Cambraiska liga (1508–23)*, *Istarska enciklopedija*, Zagreb 2005.

<sup>4</sup> *Enciklopedija Jugoslavije*, II, Zagreb 1982, 687; Alica Bačeković, *Ludovik Crijević Tuberon: Komentari o mojem vremenu*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001, LXXXVIII str. + 341 str.; *Ludovici Tuberonis Dalmatae Abbatis Commentarii de temporibus suis*, Zagreb, 2001, LXXI str. + 327 str., *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 59–60 (Zagreb 2004), 246.

<sup>5</sup> Михаило Динић, *Три документа о Офичју штампаном ћирилицом 1512. године*, *Историски часопис* 2 (Београд 1949–1950), 109–114.

<sup>6</sup> Михаило Динић, *Три документа о Офичју*, 109–110.

<sup>7</sup> Михаило Динић, *Три документа о Офичју*, 110.

како књиге на хебрејском, тако и на латинском и италијанском језику, као што су дела хуманизма, италијанска књижевност, хришћанска теологија и државни документи.<sup>8</sup> Да ли је Мицаловић, односно Ратковић сам успоставио контакт са Ђорђом Русконијем (*Georgio de Rusconi, Zorzi di Ruschoni*) или не, тек издавач и штампар из Милана, активан у Венецији 1500–1522. године, пошто се оженио припадником познате млетачке породице Бафо (*Baffo*), на крају је био извршилац овог посла. Рускони је био познат по изванредним курзивним словима, а издавао је и ћириличке књиге.<sup>9</sup> Не зна се да ли је штампао и неке друге такве књиге или се овај податак односи само на Дубровачки молитвеник из 1512. године.

Током XIV века Офичиј Пресвете Богородице, књига часова, заменила је Псалтир као популарну побожну књигу за лаике намењену свакодневном читању.<sup>10</sup> Часослов се развио из Псалтира током касног XI и раног XII века, при чему је свих 150 псалама требало прочитати током једне недеље према утврђеном распореду. Часови Богородице или мала служба Богородици састојала се од молитава које су пратиле псалме, чији се број смањило на 37. Крајем XIII века часови Богородице су формирани као једна књига којој је придодат календар.<sup>11</sup> Молитвени приручник типа *liber horarum* чији је основни садржај Часослов или дневна молитвена служба у част Богородици (*Officium beatae Mariae Virginis*) јесте књига која се на латинско-католичком Западу пуно читала и која је током XV и XVI века доживела велики процват.<sup>12</sup>

Молитвеници, молитвени приручници, *horae*, могли су бити најфинији рад у скупом материјалу и техници, или су могли бити опремљени јевтинијом техником и тако доступни ширем кругу читалаца. Штампани часослови требало је да надокнаде скупоцене, брижљиво илуминиране рукописе и зато су неки бивали отиснути на пергаменту и богато опремљени сликама и украсним оквирима на свакој страници. Један део накнадно је и колорисан. Техничка израда дрвореза врло је брижљива и фина, а обликовање је површно. Главни нагласак је често на споредном детаљу, и на украсном деловању облика.<sup>13</sup> Средиште ширења књиге часова било је северозападна Француска и, нарочито, Париз. Биле су проширене по Италији, нарочито у Венецији (насловљене *Officium romanum*). Све до почетка XVII века тај тип молитвеника је био најпопуларнија побожна књига за лаике, редовно читана у манастирима и служила је као приручник по којем се пратило прописано молитвено читање служби, псалама и лекција.<sup>14</sup>

Садржина *horae* укључивала је календар, јеванђеоска читања, часове Богородице, часове крста, часове Светога Духа, молитву *Obsecro te*, молитву *O intemerata*, покајне псалме, литанију и службу мртвима. Сваки одељак је имао ликовну представу која је требало да служи у медитативне сврхе. Уколико су били илустровани, календари су садржавали циклус слика зодијака и одговарајућих месечних радова. Уз јеванђеоска читања постављан је ауторски портрет, често унутар иницијала, ретко на целој страни. Као језгро *horae*, часови Богородице су добили по једну композицију на целој страни испред сваког од осам канонских часова. Календар, покајни псалми, литанија и служба мртвима за књигу часова преузети су из Бривијара.<sup>15</sup>

Дубровачки ћирилички молитвеник из 1512. године садржи све главне делове, који се обично налазе у латинском *Officium beatae Mariae Virginis* (ad usum Romanum) наведене на насловном листу: Календар (*сви миесеци*); Маријин офичиј (*Офичије. Одъ блажене ѿсѿође*); Офичиј Светога крста (*Офичије одъ свѣѿѿа каръсѿа*); Офичиј Светога Духа (*Офичије свѣѿѿа Духа*); Седам псалама покорних с литанијама свих свѣтих (*Сѣгамъ салама ѿкорѿнихъ с лѣшаниами*); Офичиј за мртве (*Офичије одъ маръѿвиехъ*); Молитве (вероватно папе Гргура XI, 1370–1378) (*и мѣноѿ лѣѿихъ разъличихъ молиѿава*). Петнаест молитава свете Бригите придодате су тако да Офичиј и Молитве могу бити две самосталне типографске јединице јер свака има властите араке, сигнатуре, насловну страницу и властити колофон. У сваком колофону Франческо Ратковић означен је као мештар. Молитвеник је штампан на папиру и има укупно 140 листова (вел. 15,2 цм × 10,2 цм). Штампана је двобојна,

<sup>8</sup> [http://www.library.upenn.edu/exhibits/rbm/petrarch/petrarch\\_print.html](http://www.library.upenn.edu/exhibits/rbm/petrarch/petrarch_print.html).

<sup>9</sup> Mario Roques, *Deux livres d'heures du XVIe siècle en cyrillique bosniaque*, *Revue des études slaves*, tome 12, fasc. 1–2 (1932), 56–57, н. 4; [http://edit16.iccu.sbn.it/scripts/iccu\\_ext.dll?fn=13&i=72](http://edit16.iccu.sbn.it/scripts/iccu_ext.dll?fn=13&i=72).

<sup>10</sup> Alfred William Pollard, *Early Illustrated Books. A History of the Decoration and Illustration of Books in the 15th and 16th Centuries*, London, 1917 (2012), 175 [EBook #39845].

<sup>11</sup> Lesley T. Stone, *From chapel to chamber: Liturgy and devotion in Lucantonio Giunta's Missale Romanum, 1508*, (2005), 23 (GraduateTheses and Dissertations.<http://scholarcommons.usf.edu/etd/878>).

<sup>12</sup> Anica Nazor, *Hrvatski ćirilčki molitvenik iz 1512. godine*, 17.

<sup>13</sup> Milan Pelc, *Ilustracije u tiskopisima Dobrića Dobrićevića (Boninus de Boninis)*, *Radovi Instituta povijesti umjetnosti* 24 (2000), 153 н. 35.

<sup>14</sup> Anica Nazor, *Hrvatski ćirilčki molitvenik iz 1512. godine*, 17.

<sup>15</sup> Lesley T. Stone, *From chapel to chamber*, 23–25.

црно-црвена. Црвене су боје углавном рубрике, упутства, главни празници у Календару и заглавља сваког месеца. Штампан је западном ћирилицом. Друго издање Молитвеника објављено је 1571. године, такође у Венецији. Помишља се да издање из 1571. године није прештампано директно по оном из 1512. године, него са неког, сада непознатог издања овог споменика, начињеног између 1512. и 1571. године, мада је то мишљење оспорено.<sup>16</sup>

Познато је више рукописних латиничких молитвеника дубровачке провенцијенције на хрватском или српском језику. Међу њима су Ватикански, писан око 1400. године у Дубровнику или његовој околини, намењен неком женском манастиру и окрњени Други ватикански дубровачки молитвеник с краја XV или почетка XVI века, за који је утврђено да му је најсличнији штампани ћирилички Молитвеник из 1512. године по распореду делова, као и по преводној и текстуалној редакцији. Сматра се да је Молитвеник из 1512. директно пренет с рукописног Другог ватиканског дубровачког молитвеника.<sup>17</sup> Колико су молитвеници били књиге које су све више улазиле у посед нижих сталежа говоре бројни примери од којих су многи настали личним трудом појединца, због жеље за поседовањем и коришћењем ове књиге, како током богослужења тако и самостално. У питању су: Задарски молитвеник, Бернардинијев, Рањинин, несачувани Молитвеник Шишка Ђорђића, сви настали током XV и првих година XVI века.<sup>18</sup> Познат је и Молитвеник, раније приписан Марку Марулићу, који је вероватно за себе, из разних извора, средином XVI преписала редовница неког манастира у Сплиту или околини.<sup>19</sup>

Ови руком писани молитвеници најчешће немају ликовних украса, изузев Ватиканског који је писан романском готиком на пергаменту, украшен иницијалима с минијатурама. Позната су, наравно, раскошна штампана латинска издања молитвеника дубровачког издавача Добрића Добрићевића (*Boninus de Boninis*): *Officium divine et immaculate Virginis Marie* украшена дрворезима (Lyon 1499, 1500. и 1501).<sup>20</sup> Током XV века раскошно украшене штампане копије рукописа књиге часова су произведене у Француској у великом броју. Француски издавачи постигли су своје најзначајније успехе штампањем ове књижевне врсте.<sup>21</sup> Држећи се правила француских штампаних молитвеника тога доба, и Добрић је своје издање богато украсио дрворезним илустрацијама. Свака страница је украшена дрворезним оквиром. На почецима поглавља Часослова отиснуто је и шеснаест самосталних

дрвореза нешто већег формата. Дрворезни су оквири сложени од неколико делова који могу да се комбинују по вољи. То су уже украсне траке (летвице) с флоралним орнаментом и ширим тракама с одељцима са приказима светитеља или композицијама са приказима догађаја из свете историје које се понављају без обзира на садржај текста.<sup>22</sup> Бордура странице обликована на овај начин названа је *criblé*.<sup>23</sup> На одговарајућим местима у дну стране приказане су и сцене пољских и кућних послова из календара.<sup>24</sup> За овај Офичиј се сматра да се штампарска књижна илустрација овде у пуној мери приближава својим рукописним, илуминираним узорима.<sup>25</sup>

Након Добрићевог, дубровачки штампани ћирилички Молитвеник је једини раскошно украшен дрворезима. Свака страна је, осим насловних, у књизи уоквирена бордурама састављеним од орнамената самих или у комбинацији са животињским или људским фигурама. Календар за сваки месец има сличицу с приказом радова који се обављају у пољу или кући. Уз то има дванаест слика, које, заједно с оквиром, заузимају читаву страницу, а смештене су пред почетком важнијих делова Офичија. Сlike приказују: Благовести (сл. 1), Сусрет Марије и Јелисавете, Христово рођење, Благовест пастирима, Поклоњење света три краља (сл. 2), Очишћење Богородице (Обрезање Христа), Бекство у Египат, Крунисање Богородице, Христово распеће, Духови, Давид и Витсавеја, Лазарево васкрсење. На почетку Молитава свете Бригите представљена је ова света у пози самобичевања пред Христовим распећем. Књигу одликују и украсни иницијали. Између календара и служби Офичија представљено

<sup>16</sup> Anica Nazor, *Hrvatski ćirilički molitvenik iz 1512. godine*, 23; Dragica Malić, *Suodnos tiskanoga Ćiriličkoga dubrovačkog molitvenika i rukopisnoga latiničkoga Drugoga vatikanskog*, Hrvatska ćirilična baština, Međunarodni znanstveni skup povodom 500. obljetnice tiskanja prve hrvatske ćirilične knjige, Zagreb 2012, 35.

<sup>17</sup> Dragica Malić, *Suodnos*, 33.

<sup>18</sup> Milan Rešetar, *Primorski lekcionari XV. vijeka*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 134 (Zagreb 1898), 80–160.

<sup>19</sup> Dragica Malić, *Zašto tzv. Marulićev molitvenik nije Marulićev?*, *Colloquia Maruliana* XIII (2004), 16–17.

<sup>20</sup> Milan Pelc, *Ilustracije u tiskopisima Dobrića Dobrićevića*, 146–148.

<sup>21</sup> Alfred William Pollard, *Early Illustrated Books*, 175.

<sup>22</sup> Milan Pelc, *Ilustracije u tiskopisima Dobrića Dobrićevića*, 147.

<sup>23</sup> Lesley T. Stone, *From chapel to chamber*, 23, n. 67.

<sup>24</sup> Milan Pelc, *Ilustracije u tiskopisima Dobrića Dobrićevića*, 147.

<sup>25</sup> Milan Pelc, *Ilustracije u tiskopisima Dobrića Dobrićevića*, 153, nap. 35.

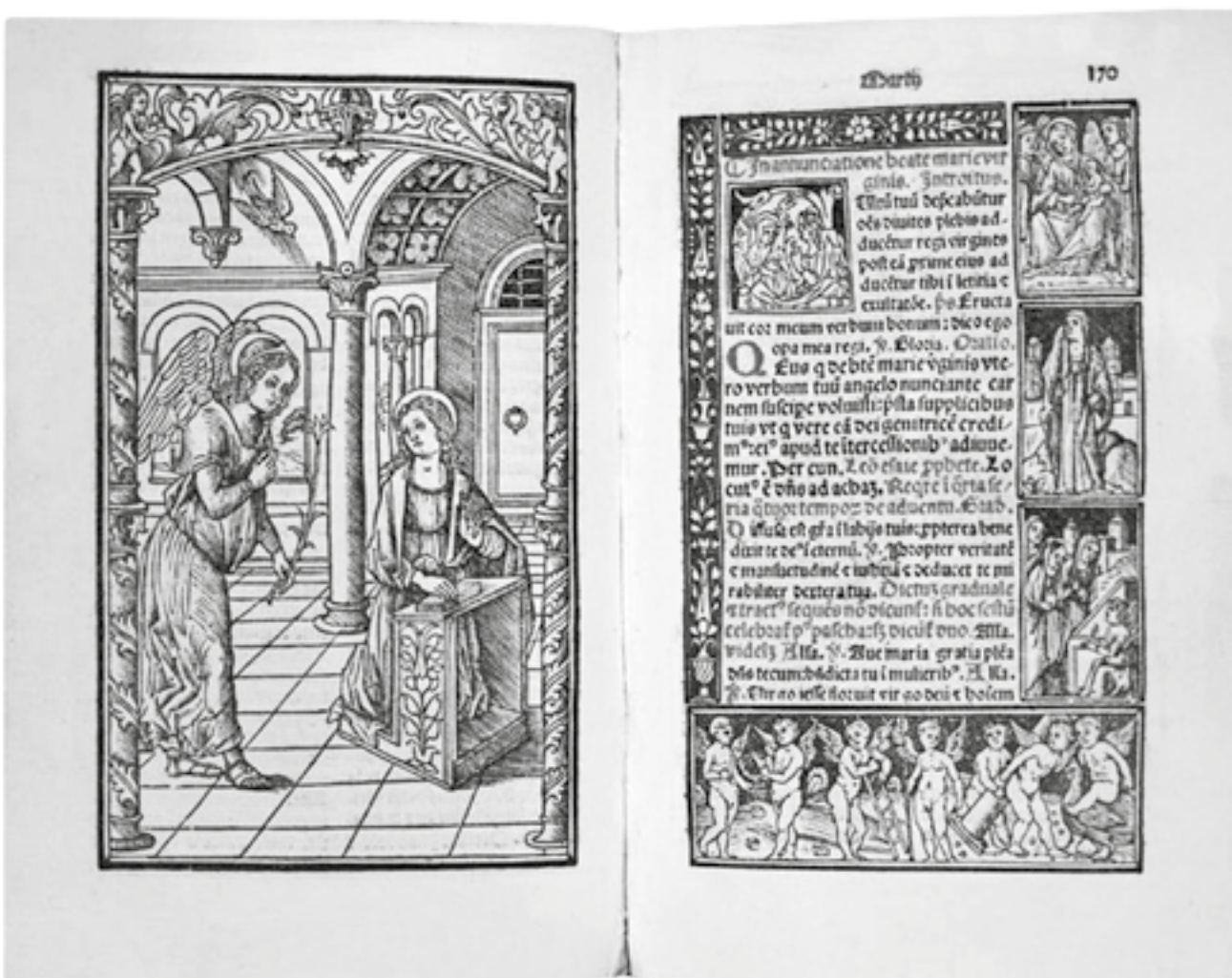




Слика 1



Слика 2



Слика 3

је властито обележје издавача: штит раздељен двоструким широким појасом с црвеним љиљаном у горњој половини, у доњој је двоструки крст под звездом између две звезде. При дну је латинички монограм FR.<sup>26</sup> Интересантна је појединост да је цео картуш обавијен кожним ременом на којем је једноставна копча. Није запажен, изгледа, један монограм на страни 15<sup>v</sup> на којој је Молитва против куге састављен од слова Т и латиничког слова D. При дну монограма је и мали полумесец. Ликовно обележје имају и завршне стране на којима се, типично за XVI век, последњи редови текста обликују у виду троугла или друге геометријске форме.

Свака страна, осим насловних у Дубровачком молитвенику оивичена је украсним оквиром, што говори да се дубровачки издавач веома потрудио да публикује књигу која ће привлачити раскошним украсом. Бордуре око ивица стране разликују се међусобно по делу стране на којем се налазе. У горњем делу орнаментална трака је доследно увек најужа. Доња трака је знатно шира. Усправне траке се, са лепим смислом за меру, такође разликују. Траке уз унутрашњи део стране су уже од оних које су постављене на спољашње рубове страна Молитвеника. Украсни мотиви распоређени су према овим групама. Узане горње траке сачињене су најчешће од једног централног цвета уз који су симетрично постављени други мањи или у виду једноставних низова цветова и листова уплетених гранчицама и волутастим стабљикама. На доњој, широј траци смењују се широки кантароси из којих се помаља вегетација са афронираним лабудовима и симетрично постављени крупни цветови у богатом растињу. Усправна ужа трака носи украсе сличне онима заступљеним на танким хоризонталним летвицама, мада се јавља и спирална двочлана трака која се пење уз страну по једној танкој стабљичи. На дну ових трака могу се поставити и вазе и урне са растињем. Широки вертикални орнаменти су најразноврснији. Понекад се на ивицама нижу вертикално постављене нише у којима стоје или клече анђеоске или светачке фигуре, или су у тракама анђели са музичким инструментима, *putti* и мале шумске животиње поређани у низове у разноврсним позама, окружени бујним лишћем. Међутим, ни орнаментално богатство није тако велико као што се чини на први поглед. Реч је, како је примећено начелно за декоративне оквири на страницама раних штампаних књига, о невеликом броју украсних плочица и летвица чијим се међусобним комбиновањем постиже утисак

богате разноврсности. Важна је суптилност линија, чистота и оштрина отиска и склад слика и украсних летвица са текстом.<sup>27</sup>

Широки оквири на страницама раних штампаних књига имали су развојни пут. У почетку, имајући за узор раскошне рукописне молитвенике и моду средине XV века, у француским штампаним издањима последње четвртине века ови рубови испуњени су, како је речено, нишама са композицијама призора из Светог Писма, ликовима сибила и пророка, приказима Плеса мртвих, или фантастичних облика биљног и животињског света и жанр-призорима. Њихова главна драж није толико у композицијама колико у орнаментици, у декоративним оквирима сваке поједине странице. Најбоље француске *horae* су све биле објављене током последње деценије XV века. Из истог времена и у истом маниру опремљени су Офичји које је издао Добрићевић на самом почетку XVI века у Лиону. Већ око 1505. године тај стил се мења, већим упливом немачких издавача и резбара. Наступила је промена укуса, стари француски дизајн био је замењен репродукцијама немачких радова потпуно неодговарајућих француском типу и орнаменту. Заједно са овим дошла је замена вињета и сцена лова, ренесансном траком сачињеном од стубова, херувима и вегетације.<sup>28</sup> Италијански штампари већ крајем XV века почињу да употребљавају украсне рамове сачињене већином од преплета, цветних гранчица, ваза, делова архитектуре, постављају се гирланде и картуше које би накнадно биле попуњене грбом власника књиге.<sup>29</sup>

Календар заузима први део Молитвеника. За сваки месец уписани су празници, а главни су штампани црвеном бојом. У врху стране уз велики црвени иницијал М постављени су мали призори. Мотиве из природе и свакодневног живота на приказима месеци у Молитвенику представљају прецизне и конкретне представе људских послова или разоноде уз растиње, плодове и животиње у складном такту раста и кретања као у природи. Мада изузетно скромним ликовним средствима и једноставним композицијама, детаљно је предочена стварност простора, помоћу елемената пејзажа и мртве природе, као што је унутрашње уређење, оруђе или алат.

<sup>26</sup> Ljiljana Mokrović, *Neki giottovski elementi i odjeci gotičkoga humanizma na minijaturama Hrvojeva misala*, Slovo 56–57 (2006–2007), Zagreb 2008, 356–357.

<sup>27</sup> Compost et kalendrier des bergiers Paris: Ги Маршан (Guy Marchant) за Жана Пети (Jean Petit), 10 Sept. 1500. Сигнатура: Douce 161 (Bodleian Incunables). Вероватно рано у поседу Николе Бушеа (Nicolas Boucher, 1528–1593) бискупа Вердуна. (<http://istc.bl.uk/search/record.html?istc=ic00057000>)

Наративност и дескрипција, поступци типични за касноготички ликовни сензибилитет, одликују сцене календара у Молитвенику. У њима се открива лепота и једноставност као одраз Божјег стварања и присуства.<sup>30</sup>

Интересантан је начин уклапања сличица из календара у целину странице. Призори су постављени увек у десни горњи угао стране. У рукописним и штампаним молитвеницима, одељак који заузима приказ из календара решаван је на безброј начина. У најраскошним, познатим, рукописним и штампаним часословима слике месеци заузимају целу страну, а у неким је приказ месеца смештен у иницијал. Што се тиче поставке месечног приказа у врху стране и према сажетом приступу укупној теми, са Дубровачким молитвеником показује одређену сличност један, штампан у Паризу 1500. године.<sup>31</sup>

Након што је описан годишњи циклус, у Молитвенику наступају дневне молитве, распоређене по часовима. Њихов дневни и недељни распоред који укупно чини службу, утемељио је свети Бенедикт из Нурсије (*Nursia*, 480–543). У Правилу светог Бенедикта прописано је време и редослед дневних молитава у монашкој заједници. Дневне молитве су подељене на осам канонских часова: јутрење пре свитања (02.30 h), хвалителни на свитање (05.00 h), први час (06.00), трећи час (09.00), шести час (12.00), девети час (15.00), вечерње у сумрак (16.30), и *completorium* (павечерица) пре вечерњег повлачења (18.00). Ова популарна манастирска служба прихваћена је широм католичке цркве током средњег века.<sup>32</sup> Сваки час је имао мистичну везу са неким догађајем у животу Богородице и Христа: Хвалителни је указивао на посету Марије Јелисавети, први час на Рођење, трећи на Поруку пастирима, шести час подсећао је на Поклоњење мудраца, девети на Христово обрезање, вечерње на Бекство у Египат, *completorium* (полуноћница) на Успење Богородице. Супсидијарни или додати часови обележавају страдање. Садржина књиге часова била је постепено проширивана.<sup>33</sup>

Одељци из јеванђеља у Часослову, који почињу првом главом Јеванђеља по Јовану, били су илустровани представом страдања светог. Испред Покајних псалама постављала се композиција Витсавејино купање или Уријина смрт. Литанија Свих светих је илустрована малим композицијама, уметнутим у текст. Уз Службу мртвима у раније време се постављала композиција Три жива и три мртва, којој је прво била придодата композиција Богаташ и Лазар, да би је касније потпуно потиснула. Мору се наћи

и слике Страшног суда, Полагања у гроб. Своје место нашле су и две композиције којима се слави евхаристија – на једној анђео подиже пехар, друга представља Визију светог Гргура Римског, распетог Христа на олтару. Часови који обележавају страдање најчешће су приказани Распећем, Проналажењем Часног крста или Силаском Светога Духа.<sup>34</sup>

Композиције које илуструју часове у Дубровачком молитвенику из 1512. одговарају канонском редоследу по избору композиција. Коришћени су предлошци блиски кругу сликара Андреје Мантење, манир који је био распрострањен у целој, нарочито северној Италији.<sup>35</sup> Композиције су симетричне, особе које присуствују догађају неупадљиво осликавају хијерархију личности насликаних у првом плану, са снажним осећањем за монументално. Уклопљене су у исте раскошне оквири као и све друге стране књиге, осим насловних.

За изглед дубровачког штампаног молитвеника, према знатним међусобним сличностима, велики значај морао је имати *Officium beatae Mariae Virginis*, књига часова *ad usum Romanum* (сл. 3), коју је издавач Лукантонио Ђунта (*Lucantonio Giunta*) штампао у Венецији с великим успехом 1501. године.<sup>36</sup> Лукантонио Ђунта, рођен у Фиренци 1457, преселио се у Венецију 1477. да би се прикључио породичном послу издаваштва и трговине књигама. Издаје под својим именом и штампарским знаком, црвеним фирентинским љиљаном међу својим иницијалима. Умро је 1538. године оставивши 406 издања која су публикована током педесет година његовог рада. Падовански минијатуриста Бенедето Бордон (*Benedetto Bordon*) био је Ђунтин најважнији уметник, који је, пре него што се специјализовао за дрворез, радио као илуминатор званичних докумената и књига издавача Алда Мануција. Јаков из Стразбура (*Strassburg*) идентификован је као резач Ђунтиних дрвореза.<sup>37</sup>

<sup>32</sup> Lesley T. Stone, *From chapel to chamber*, 23, н. 67.

<sup>33</sup> Alfred William Pollard, *Early Illustrated Books*, 175.

<sup>34</sup> Alfred William Pollard, *Early Illustrated Books*, 176.

<sup>35</sup> Milan Pelc, *Ilustracije u tiskopisima Dobrića Dobrićevića*, 144–174.

<sup>36</sup> Lesley T. Stone, *From chapel to chamber*, 6.

<sup>37</sup> *Ibid.*, 14.

<sup>38</sup> *Ibid.*, 27.

<sup>39</sup> *Ibid.*, 15–16.

<sup>40</sup> Студија Lilian Armstrong, *Woodcuts for Liturgical Books Published by Lucantonio Giunta in Venice, 1499–1501*, Word and Image I, no. Jan–June (2001), није ми била доступна.

<sup>41</sup> Lesley T. Stone, *From chapel to chamber*, на више места.

<sup>42</sup> <http://www.enotes.com/topics/st-birgitta-sweden>.



О величини подухвата овог издавача сведочи Ђунтин Антифонар (*Antifonario*, 1499), највећа и најграндиознија литургијска књига штампана у XV веку. Између 1495. и 1500. Ђунта је објавио пет издања књиге *Officium beatae Mariae Virginis*, од којих се ни једно не може, по квалитету штампе и илустрација, мерити са издањем ове књиге из 1501. године. Издање је имало тринаест новонаручених композиција на целој страни, које је за резање био припремио Бенедето Бордон. *Officium* је штампан на веома квалитетном велуру уз употребу *criblé* ивица на свакој страни, према француској традицији.<sup>38</sup> Касније исте године издао је *Missale romanum* за који је употребио девет дрвених блокова и *criblé* оквира са издања *Officium*-а. У сродном облику штампан је још један Мисал 1507. године за припаднике монте-касинског реда (*Missale congregatio casinensis*) и још један *Missale romanum*, 1508. године.<sup>39</sup>

У овом тренутку није могуће видети све композиције отиснуте у *Officium beatae Mariae Virginis*, из 1501. године.<sup>40</sup> Захваљујући истраживању Ђунтиног издања *Missale romanum* из 1508. године, табеларном прегледу назива композиција свих напред наведених Ђунтиних литургијских књига као и неколиким репродукцијама, могуће је сагледати, делимично, поклапања између композиција из Ђунтиног *Officium beatae Mariae Virginis*, из 1501, односно из Ђунтиног издања *Missale romanum* из 1508. и оних у Молитвенику из 1512. године. Од укупно дванаест композиција које украшавају Офичиј дубровачког *Молитвеника* из 1512. године, једанаест се тематски поклапају са композицијама које су штампане у Ђунтином Офичју 1501. године.

Композиција Благовести коју је за резање припремио Бордон и која је штампана у Офичју (1501), Мисалима 1501, 1507, и 1508, а 1503. године украшавала је и Дела (*Opuscula*) светог Бернарда из Клервоа (*Clairvaux*), оснивача цистерцитског реда.<sup>41</sup> Ова много пута поновљена композиција представља Богородицу под сводовима цркве, у простору који је по средини одређен једним стубом који придржава сводове. Она клечи на клецалу, прекинута у читању молитвеника отвореног пред њом. Анђео прилази са леве стране носећи гранчицу љиљана у једној, у гесту благослова другом руком. Фиоћа резбе уочава се на наборима тканине која лако и лепршаво прати кретање анђела. У позадини се види богато разуђен простор цркве и затворена врата. Камене плоче на поду појачавају перспективни приказ (сл. 3). У Дубровачком молитвенику композиција је слична, постављена обрнуто. У простору, сличном мада једноставнијем и мање изражене

дубине, у којем се понавља исти стуб под лучним сводовима као на Бернардовој композицији, исти камени под, анђео и Богородица у истом положају постављени су супротно – анђео, нешто усправнији и одевен не у ваздушасту, него у дугачку хаљину преко које је туника, можда ђаконска, прилази са десне стране (сл. 1). Види се да је композиција Благовести из Ђунтиних издања пренета и поједностављена.

Такође, композиција Поклоњење краљева у Ђунтином Офичју из 1501. године (пренета у Мисал, 1508) показује сличности са истоименом композицијом у Молитвенику из 1512. године. У делу млетачког издавача приказ је постављен у широки отворен простор пресечен ближим и даљим брдима у маниру северноиталијанске и трансалпинске уметности перспективе (сл. 4). У првом плану је група грађена постављањем три фигуре у троугао. У средини је фигура најстаријег краља са турбаном на глави у рукама, пред грудима држи затворену посуду. Десно седи Богородица са Христом на крилу, иза ње је свети Јосиф. Са леве стране, клечећи у погнутом ставу други свети краљ пружа Богородици скупочену посуду са поклопцем. Изнад њега, групу затвара, такође са поклоном у руци, трећи краљ. Још две фигуре у другом плану представљају пратњу светих краљева. У Молитвенику, малим преинакама је простор затворен и претворен у неку врсту дрвене лође (сл. 2). Уместо пространих долина, у позадини су коњаници из пратње краљева. Сачувана је троугаона градња слике и смањен број учесника у догађају у првом плану. Велику међусобну сличност на обе композиције показују фигуре најстаријег светог краља. Процес симплификација узора види се још на композицијама Рођење Христово и Распеће у оба посматрана молитвеника.

Занимљива је и веза ових Ђунтиних издања и Молитвеника која се уочава на оквири-ма страница. У Ђунтиним књигама поштован је француски манир, употреба оквира *criblé* на спољашњем рубу стране. На доњем рубу у Ђунтином Офичју из 1501. приказане су групе анђела, *putta*, у разним позама. Ове анђеоске фигуре се појављују и на рубовима Дубровачког молитвеника. Декоративни систем употребљен при конципирању изгледа појединачне стране Дубровачког молитвеника налази се на средини између рубова *criblé* и ивица књиге украшених

<sup>38</sup> Alfred William Pollard, *Early Illustrated Books*, 112.

<sup>39</sup> <http://www.britannica.com/topic/flagellation>.

<sup>40</sup> Mario Roques, *Deux livres d'heures du XVIe siècle en cyrillique bosniaque*, 67, сл. 5; о звезданом небу, Branka Ivanić, *Starry Sky on the Icons of St. Euthimius of Orthodox Museum in*





Слика 4



Слика 5

**Operetta di frate Girolamo da ferrara  
della oratione mentale**



Слика 6



Слика 7

биљним и другим пригодним мотивима. Сећање на рубове *criblé* у Дубровачком молитвенику чувају вертикално нанизане појединачне фигуре или парови под сводовима. *Putto* који јаше птицу, лабуда или гуску исти је у Ђунтиним издањима и у Молитвенику. Прилагођавање развијенијег узора ограниченијим могућностима општи је утисак о графичком украсу ове књиге. Осим наведених сличности, уочавају се готово идентични биљни орнаменти у горњим уским и унутрашњим уским летвицама (сл. 8).

Веза примећена између Ђунтиног Офичја из 1501. и Дубровачког молитвеника из 1512. године је значајна за познавање уметности ране штампе и пословних веза које су Дубровчани успостављали у Венецији. Треба подвући да је породица Ђунта у то време била једна од водећих у штампарском послу и да сличност која се опажа у наведеним споменицима, као и подаци познати из писаних извора, говоре о добрим везама које је имао Мицаловић у Италији, као и о његовом укусу и жељи да Дубровнику и колонијама Дубровчана по читавом Балканском полуострву понуди књиге које су штампане и украшене по последњој моди.

Молитве свете Бригите су придодате уз Офичиј блажене Богородице према избору издавача, који је свакако имао у виду жеље потрошача. Света Бригита је била утицајна фигура у религиозном и политичком животу Европе у XIV веку, остваривши измирење Цркве и секуларних снага. Света Бригита је рођена у Шведској око 1303. године у породици крупне аристократије, 1316. удата и родила осморо деце, од којих је једна кћи потоња света Катарина Шведска. Обудовела 1344, одлучила је да остатак живота посвети Богу. Повукла се у цистерцитски манастир у Алвастри (*Alvastra*) а 1349. отишла је у Рим, да помогне у ширењу Божјег имена и да помогне повратак Папства из Авињона (*Avignon*) у своје седиште у Риму. Такође, посредовала је при окончању сукоба међу краљевима Француске и Енглеске, познатог по имену Стогодишњи рат. Основала је монашки ред у част Богородице (*Bridgettines*) и добротворне установе (*Ordo Sancti Salvatoris*). Умрла је након повратка са ходочашћа у Свету земљу 1373. Канонизована је 1391, а од 1396. године је покровитељка Шведске.

Књижевна дела свете Бригите састоје се од многих издања и превода њених Откровења (*Revelationes*) у осам књига (последња је додата постхумно). Откровења садрже описе око седам стотина религиозних визија (највише Христа и Богородице, као и Јована Крститеља, Бога Оца, анђела). Њени списи одражавају једноставност

стила и побожну послушност аутора према примљеној речи Божијој. Књиге хронолошки прате живот ове свете и мистична искуства која стиче визијама од којих су неке моралне природе, о разлозима за зло и патњу, медитира о политичким темама и питањима, а њена визија цркве у Риму је критика лоших појава у Цркви. Појава њених молитава и дрворез свете Бригите не указује на посебну популарност шведске светице на Балкану. Молитве свете Бригите које јој је у визији изговорио сам Христос су доста широко дистрибуиране у касном средњем веку и, преведене на различите језике, редовно укључиване у књигу часова и другу молитвену литературу. Одражавају позносредњовековну традицију медитације о Христовој страсти, и структуриране су око седам последњих Христових речи. Извор налазе у Писму, патристици, као и традицији обожавања Христових рана.<sup>42</sup>

Дрворез приказује свету Бригиту како врши покору у тренутку најоштрије аскезе (сл. 5). Света, одевена у раздерано монашко одело, клечи пред малим олтаром на којем се налази Распеће, замахујући палицом на којој се налази више бичева. Испод хабита се виде делови торза наружени ранама. Сцена се одвија у капели или соби коју осветљавају два мајушна прозора и стаклено кандило. Композиција има украсни оквир састављен од једноставних геометријских облика. Концепција композиције, тамна позадина и украсни оквир потичу из фирентинске традиције. Приказ свете Бригите, простор, елементи ентеријера и поза наликују на сличну представу Савонароле (*Girolamo Savonarola*) у његовом Трактату (*Trattato circa il reggimento e governo della città di Firenze*), штампаном 1495. године (сл. 6).<sup>43</sup> Примена самобичевања, мада забрањена одлуком папе Клемента VI, 1349, и на сабору у Констанци (*Constance*, 1414–1418) и даље је препоручивана верницима<sup>44</sup> и истраживање ове појаве могло би да олакша трагање за пореклом ове композиције. Ипак, у издању из 1571. године овај дрворез замењен је новим, дискретнијим, у којем је приказана света како молитвено клечи са упаљеном бакљом у рукама, пред Распећем смештеним у отворен простор на чијем се крају, у позадини налази кастел или манастир. Ноћни приказ осветљен је многобројним крупним звездама.<sup>45</sup>

*Kecskemét and of the Virgin with the Crucifixion in the National Museum in Belgrade*, Apulum 51, Alba Iulia 2014, 187–196.

<sup>46</sup> Dejan Medaković, *Die venezianische Graphik des späten 15. Jahrhunderts und deren Nachhall im serbischen Buchdruck*, Südost-Forschungen 17 (Berlin 1958), 109; Dejan Medaković, *Stari srpski drvorez*, Beograd 1964, VI; С. Мандић, *Још једна илустрација дрвореза*, Зограф 3 (Београд 1969) 61.

<sup>47</sup> Михаило Динић, *Три документа о Офичју*, 111.

Официј блажене Богородице штампан у Дубровнику 1512. и 1571. године је у потпуности ренесансна књига по својој ликовној опреми. Уз елементе ренесансе који се само спорадично и у детаљу појављују у српској књижној уметности, као што је то случај са инкунабулама штампарије на Цетињу, ова је књига једини потпун пример овог стила употребљеног у књизи штампаној ћирилицом. Мада су уочени поступци поједностављивања богатијег предлошка, књига показује вештину и добар укус у обликовању графичких решења. Ниједан примерак који је вероватно донет *in partibus Serviae* није дочекао наше доба и утисак је да ова привлачна књига није никако утицала на неку од српских књига или штампаних листова сачуваних до данас. Изузетак чини једна штампана икона из села Согељ коју је приметио Дејан Медаковић (сл. 7). Лист на којем је отиснута икона подељен је са три усправне преплетне траке. Хоризонтално су отиснута по два украса на врху и дну странице и два по средини, делећи лист на четири дела. Приказана су четири попрсја: Христос Пантократор, Богородица са дететом, свети Петар и свети Павле. Водоравно постављени „орнаменти на четвороделној дрворезној икони из Согеља настали су директним копирањем ренесансних оквира у ћирилском Молитвенику Дубровчанина Фрање Ратковића Мицаловића, штампаном 1512. године у Венецији.“<sup>46</sup>

Како напомиње Михаило Динић, „немамо за сада ни једног податка који би нам објаснио зашто се Франческо Ратковић у колофонима назива мештар“.<sup>47</sup> Једном приликом он је забележен као *Franciscus Ratchi Mizalovich sensalis* (овлашћени посредник).<sup>48</sup> Према једном архивском податку из 1502. зна се да је био ожењен Лињушом, ћерком чувеног ренесансног медаљера и златара Павла Антојевића, који је у Италији био познат као *Raolo Raguseo*.<sup>49</sup> Око 1520. помиње се *Giovani de Ratcho Librarouich*, свакако брат Франческов. Ово презиме указивало би на то да се породица бавила књижаством.<sup>50</sup>

Његов отац, Ратко Вукосалић зван Мицаловић (*Ratscho Vuchossalich detto Mizalouich*), помиње се у дубровачким архивским књигама од 1485. до 1491. године.<sup>51</sup> О Ратку Вукосалићу има и других података. Помиње се међу трговцима иначе познатим по везама с Турцима, а који су се бавили откупљивањем робља од Турака, као што су Јаков Бунитић, Живан Припчиновић, Иван Сирчевић.<sup>52</sup> Већ 1470. учествује у размени заробљеника у једном случају као пуномоћник познатог трговца Живана Припчиновића,<sup>53</sup> уз кога ће бити и наредних неколико година.

Октобра 1473. године агенти (*procuratores*) Ивана (*Johann*) Припчиновића, Ратко Вукосалић и Ђурађ Припчиновић, подигли су тужбу због напада који су Власи Пилатовци, од којих су неки именовани, учинили на Ивана Припчиновића.<sup>54</sup> Интересантно је да се један од тужених презива Вукосалић, па није искључено да је и Ратко Вукосалић био припадник катуне Пилатоваца, чији су припадници насељавали крај око Билеће где је Живко Припчиновић био успоставио многе пословне везе.<sup>55</sup>

Забележено је како Ратко, који је као Живанов „емин“ продавао његово олово, није платио дуг од 3000 дуката. Због тога је султан послао чауша у Дубровник са захтевом да се прода Раткова имовина и преда чаушу. Како су се касније одвијали догађаји није могуће тачно утврдити, јер недостају записници одлука Већа умољених у периоду од октобра 1478. године, па све до јула 1481. године.<sup>56</sup> Ови су догађаји вероватно повезани са кризом Припчиновићевих послова, која је тих година доживела врхунац, јер су Живанова дуговања као закупца царина према Порти износила више од 11000 дуката. Ратко је свакако превазишао проблеме јер се његово име, како је речено, појављује у архивским књигама током целе наредне деценије, док је Живан Припчиновић заједно са

<sup>46</sup> Михаило Динић, *Три докуменџа о Официју*, 111, н. 6: Deb. Not. 72 (1516–1518), fol. 202.

<sup>47</sup> Дејан Медаковић, *Графика српских шtamпаних књига XV–XVII века*, Београд 1958, 61, са литературом о Павлу Антојевићу.

<sup>48</sup> Михаило Динић, *Три докуменџа о Официју*, 111, н. 7: Test. Not. 33 (1519–1524) fol. 73.

<sup>49</sup> Михаило Динић, *Три докуменџа о Официју*, 111, н. 5: Lamenta de foris 54 (1491), fol. 117; Div. Canc. 84 (1485–1486), fol. 140', 166': Ratchus Vuchossalich dictus Mizalouich, видети: Div. Canc. 85 (1486–1487), fol. 54; Div. Canc. 86 (1487–1489), fol. 145'.

<sup>50</sup> Ignacij Voje, *Ekonomске везе између Дубровника и Далмације у XV stoljeću*, Radovi 10, Institut za Hrvatsku povijest, (Zagreb 1977), 388.

<sup>51</sup> Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд, 1952, 335; Muamer Hodžić, *Iz života jednog dubrovačkog trgovca i „diplomate” u Bosni: Živan Pripčinović (?–1479)*, Behar, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja, 21/ 108 (2012), 58.

<sup>52</sup> Esad Kurtović, *Vlasi Pilatovci*, Travaux, t. 3 (histoire, histoire de l'art, archeologie), Faculte des lettres et des sciences humaines de Sarajevo, Sarajevo 2014, 307: (09. 10. 1473), DAD, Lam. de for., sv. XLIII, f. 266v.

<sup>53</sup> Bogumil Hrabak, *O hercegovačkim vlaškim katunima prema poslovnoj knjizi Dubrovčanina Dživana Pripčinovića*, Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo 1956), 29.

<sup>54</sup> Muamer Hodžić, *Iz života jednog dubrovačkog trgovca i „diplomate” u Bosni*, 56.

<sup>55</sup> Muamer Hodžić, *Iz života jednog dubrovačkog trgovca i „diplomate” u Bosni*, 55–57.



сином био у Дубровнику погубљен 1479. године, не само због неликвидности већ и због других неприлика које је створио Републици.<sup>57</sup>

Појава Ратковићевог Молитвеника као дела штампарске вештине дели судбину сличних подухвата на Балкану. Мада је ретко који штампарски подухват пружио више од два до три издања, свако се појавило на видној и знатној степеници вештине. Осећај мере и графичка

решења примењена да би се рукописна традиција прилагодила новом медију и прелазак на мањи штампарски формат говоре да су на Балкану људи били прожети духом новог доба. Дрворезне плоче, вињете, летвице и слова за које се повремено уочи да су из једне штампарије прешле у другу говори о њиховој вредности као ресурсу за нови рад и о везама међу штампарима које су се одржавале током више деценија.



Слика 8